

KAPITOLA PRVNÍ

Třetí republika – ouvertura k lidové demokracii

CHARAKTERISTIKA DOBY A REŽIMU

S obdobím tzv. třetí republiky, jak jsou dnes léta 1945–1948 obvykle označována, si dodnes historiografie neví příliš rady. Už dobová politická terminologie označovala nový systém jako „lidovou demokracii“. Z hlediska jazykového šlo o pleonasmus, protože už slovo demokracie znamená řecky „vláda lidu“. Spojení „lidu“ a „demokracie“ mělo naznačovat, že jde o kvalitativně vyšší, lepší demokracii, než byla ta meziválečná, komunisty později označovaná jako buržoazní. Slovenským národním povstáním koncem srpna 1944 a českým květnovým povstáním v roce 1945 byl pro budování „nové demokracie“ sice položen základ, avšak k jejímu plnému nastolení bylo třeba ještě svést zápas s těmi politickými silami, které si přály pokud možno udržení předválečných pořádků.

Pojem „lidová demokracie“ se v letech třetí republiky už používal, ale tehdy ještě neměl význam, který mu po převratu v roce 1948 dali komunisté, totiž faktický ekvivalent socialistického systému s dominantním postavením komunistické strany. V letech 1945–1948 se jím v duchu košického vládního programu rozumělo především rozšíření demokracie na hospodářskou oblast v podobě státní kontroly výroby a účasti zaměstnanců na této kontrole, v politické oblasti rozšíření účasti občanů na samosprávě v podobě volených národních výborů různých stupňů. Třetí republika se sice hlásila k demokracii první republiky, současně však chtěla odstranit některé její nedostatky, jako byly tzv. vázané mandáty, v jejichž důsledku se poslanci stávali jen loutkami v rukou vedení politických stran. Nová republika také chtěla odstranit přemíru politických stran. Občan se měl podílet na politickém životě nejen prostřednictvím voleb, ale pokud možno také přímou či nepřímou účastí na práci národních výborů.

Za pilíř rodící se nové demokracie¹ byly prohlášeny národní výbory. Měly odstranit dualismus mezi samosprávou a státní správou, existující ještě z doby Rakouska-Uherska, a posílit samosprávný prvek, který byl od přijetí zákona o organizaci politické správy v roce 1927² v Československu silně omezen.

¹ OPAT, Jaroslav: *O novou demokracii 1945–1948*. Praha: Academia, 1966, s. 61.

² Zák. č. 125/1927 Sb. ze dne 14. 7. 1927.

Měly být „lidem volené a pod neustálou kontrolou lidu“.³ Ustavení národních výborů předpokládá už ústavní dekret prezidenta republiky ze dne 4. prosince 1944⁴, přičemž pokud jde o Slovensko, tento dekret vlastně jen sankcionoval daný stav, protože národní výbory zde vznikly již v době Slovenského národního povstání. Podle vládního nařízení z 5. května 1945 nahrazovaly národní výbory dosavadní obecní (městská), okresní a zemská zastupitelstva a okresní a zemské úřady, přičemž volby měly být provedeny podle „dosavadních československých volebních řádů a podle zvláštního vládního nařízení“.⁵ Způsob ustavování národních výborů byl ale ve skutečnosti spíše kopií ustanovování ruských sovětů za revoluce 1917 a měl daleko ke skutečné demokracii: národní výbory byly totiž „voleny revolučně“ na různých mítincích a shromážděních, kde se hlasovalo buď aklamací, anebo vůbec ne, takže se nedalo zpětně zjistit, kdo vlastně národní výbory volil. Vládní nařízení ze 7. srpna 1945⁶ stanovilo, že dokud nebude vydáno příslušné vládní nařízení, určí způsob doplňování členů národního výboru a odvolávání jeho členů nadřízené orgány, aniž by bylo jasně řečeno, kdo se tím míní. V praxi především do jmenování a odvolávání členů okresních a zemských národních výborů zasahovala vláda jako celek a obzvláště ministerstvo vnitra, protože po linii politické správy mu národní výbory podléhaly. Jejich složení bylo proto v prvním období často měněno zásahy shora. Navíc v oblastech s německým a maďarským obyvatelstvem nebyly národní výbory vůbec ustavovány, protože zde bylo příliš málo Čechů a Slováků. Občané německé a maďarské národnosti, bez ohledu na svou dosavadní politickou příslušnost a své chování za války, neměli do národních výborů přístup; v německém pohraničí byly sice v prvních dnech po válce často národní výbory ustaveny, a to i za účasti německých sociálních demokratů a komunistů, avšak byly ministerstvem vnitra rozpuštěny a nahrazeny místními a okresními správními komisemi.

Národní výbory se poměrně rychle byrokratizovaly, což ostatně na úrovni okresů, zemí a velkých měst bylo přirozené, protože bez placeného aparátu a odborníků nebylo možné vykonávat politickou (státní) správu. Z členů národních výborů byl ve větších městech, okresech a zemích vytvářen užší výbor, nazývaný později radou národního výboru. Samotné zasedání všech členů bylo pak označováno jako plénum národního výboru. Regulérní volby do národních výborů se v tomto období a ještě ani dlouho potom neuskutečnily. V roce 1946 byly národní výbory rekonstruovány podle místních výsledků voleb do ústavního shromáždění 26. května⁷ a stejně se postupovalo i po volbách 30. května

³ OPAT, J.: *O novou demokracii*, s. 41.

⁴ Dekret č. 18/1944 Úředního věstníku československého; dekret byl znovu publikován jako příloha vyhlášky ministra vnitra z 3. srpna 1945 č. 43/1945 Sb.

⁵ Vl. nař. č. 4/1945 Sb.

⁶ Vl. nař. č. 44/1945 Sb.

⁷ Vl. nař. č. 126/1946 Sb.

1948. Volby byly provedeny až v roce 1954, kdy už ovšem samozřejmě o skutečně svobodné volbě zástupců nemohla být řeč. Samotná myšlenka možná nebyla špatná, ovšem ze skutečné samosprávy nakonec zbylo jen velmi málo.

Marxisticko-leninská historiografie v letech 1948–1989 označovala období třetí republiky jako „dobu přechodu od kapitalismu k socialismu“, resp. jako dobu „přerůstání revoluce národní a demokratické v revoluci socialistickou“. Čeští a slovenští marxističtí dějepisci i komunističtí politici a ideologové přitom zdůrazňovali, že Slovenské národní povstání a české květnové povstání nebyly jen masovými odbojovými akcemi proti okupantům, ale současně i sociální revolucí, která – už tehdy, v letech 1944–1945 – položila základy socialismu. Úlohou komunistů bylo tyto základy neustále zpevňovat a socialistické prvky v urputném politickém zápasu s bránící se buržoazií rozšiřovat. Únor 1948 pak znamenal úspěšné završení tohoto procesu a otevřel cestu k dalšímu budování socialismu.⁸

Odmyslíme-li si marxisticko-leninskou jazykovou patinu, pak musíme konstatovat, že komunistická charakteristika uvedeného období je správná a celkem výstižná. Základy a nejdůležitější parametry pozdějšího komunistického režimu byly skutečně položeny hned po skončení války a v letech 1945–1948 šlo hlavně o to, do jaké míry se budou tyto základy upevňovat, nebo naopak podemílat. Český a slovenský právní řád označuje dobu mezi únorovým převratem 1948 a „sametovou revolucí“ roku 1989 za dobu nesvobody⁹, z čehož explicitně vyplývá, že dobu před 25. únorem 1948 považuje za dobu svobody. Pokud ale pojem „svoboda“ chápeme politicky, tedy jako možnost každého občana hlásat veřejně své názory a jeho právo pokoušet se je prosazovat prostřednictvím demokraticky zvolených orgánů, pak období let 1945–1948 nemůžeme chápat jako dobu svobody v pravém slova smyslu. Svoboda let 1945–1948 byla svobodou omezenou a jako svoboda se jevila pouze zpětně, v porovnání s poměry po únoru 1948. Polistopadoví historici proto dobu zpravidla označovali jako „období omezené demokracie“, přičemž podobně jako před tím komunisté celkem správně zdůrazňovali přechodný charakter tohoto období.¹⁰

Většinu etnicky českého území a veškeré území etnicky slovenské osvobodila sovětská armáda; pod kontrolou americké armády, která se musela podle spojeneckých dohod zastavit na demarkační linii probíhající východně

⁸ PREČAN, Vilém: *Slovenský katolicizmus pred Februárom 1948*. Bratislava: Osveta, 1961; VARTÍKOVÁ, Marta: *Roky rozhodnutia. K dejinám politického boja pred Februárom 1948*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry (VPL), 1962, *Československá vlastivěda*. II., sv. 2., Praha: Horizont, 1969, s. 631–672.

⁹ Zákon č. 480/199 Sb. ze dne 13. listopadu 1991 o době nesvobody.

¹⁰ BARNOVSKÝ, Michal: *Na ceste k monopolu moci*. Bratislava: Archa, Bratislava 1993; BARNOVSKÝ, M. a kol.: *Od diktatúry k diktatúre. Slovensko v rokoch 1945–1953*. Bratislava: Veda, 1995; KAPLAN, Karel: *Pravda o Československu*. 2. vydání, Praha: Panorama, 1990; týž: *Nekrvavá revoluce*. Praha: Mladá fronta, 1993; LETZ, Róbert: *Slovensko v rokoch 1945–1948 na ceste ku komunistickej totalite*. Bratislava: Ústredie slovenskej katolíckej inteligencie, 1994.

od Plzně, se nacházely oblasti s převážně německým obyvatelstvem. Bez ohledu na pozdější složité peripetie vzájemných vztahů Češi tehdy v naprosté většině vnímali SSSR jako osvoboditele, bez pomoci kterého se republika ani v budoucnu neobejde. Na Slovensku byla situace komplikovanější, neboť jednak zde zbylo dost stoupců samostatného slovenského státu a jednak zde poměrně dlouho probíhaly válečné operace. V sovětských jednotkách, nasazených na Slovensku, byly často pochybné a kriminální živly, které se dopouštěly násilí na civilním obyvatelstvu, a to bez ohledu na to, že sovětské vojenské soudy zpravidla trestaly podobná provinění zastřelením. Ale bráno v celku, i na Slovensku převládal pozitivní vztah k přicházejícím sovětským jednotkám. V souvislosti s osvobozením existovala představa, že nadchází nová doba, v níž se svět obecně a Československá republika zvláště konečně stanou „rajskou zahradou“: obnovená republika se měla „vystříhat chyb minulosti“, měla se stát „skutečně demokratickou“ a sociálně spravedlivou. Pod těmito pojmy si samozřejmě každý mohl představit cokoli chtěl. A protože žádné „rajské zahrady“ na tomto světě neexistují a existovat ani nebudou, byla postupně stále větší část obyvatelstva z poválečného vývoje rozčarována. Samozřejmě, že zcela jinak viděla novou situaci německá a maďarská menšina, která hleděla do budoucnosti s velkými obavami.

Jestliže mezi první republikou a předcházejícím obdobím Rakouska-Uherska existovala bez ohledu na slova politiků silná kontinuita, pak naopak třetí republika ve vztahu k první republice vykazuje viditelné prvky diskontinuity. Nekomunističtí politici sice po roce 1945 opakovaně zdůrazňovali pokračování státu v duchu prvorepublikových tradic, a i komunisté tvrdili, že vše pozitivní z předválečné éry bude zachováno, avšak realita byla už od počátku poněkud odlišná. V Československu sice teoreticky nadále platila ústava z 29. února 1920, avšak v praxi byl ústavní systém v důsledku okupace, existence slovenského státu za války a rozsáhlé autonomie Slovenska po válce zcela změněn. Rovněž práva a svobody občanů, zakotvené v páté hlavě ústavy, platily ve skutečnosti jen částečně a podmíněně. Režim třetí republiky ostatně ani neodvozoval svou legitimitu od ústavy z roku 1920, protože ta měla být podle ustanovení košického vládního programu stejně nahrazena ústavou zcela novou. Legalita i legitimita režimu se odvíjela od nově vytvořené tradice boje proti fašismu, čímž se rozuměl odboj proti nacistické okupaci, resp. na Slovensku proti ľudáckému režimu. Do kategorie boje proti fašismu spadalo samozřejmě i Slovenské národní povstání (SNP) a Pražské (přesněji české) květnové povstání.¹¹ Jen ty politické síly, které se jednoznačně angažovaly v odboji a postavily se na platformu obnovení Československa, byly pojaty do Národní fronty, kterou komunisté

¹¹ Pojem „fašismus“ byl vykládán značně široce. Komunisté pod tento pojem zahrnovali nejen původní fašistický režim Mussoliniho Itálie, ale také (a především) Hitlerův německý nacionální socialismus a později i nejrůznější autoritativní režimy meziválečné Evropy. Po roce 1945 byly také různé vojenské diktatury ve Střední a Jižní Americe označovány jako fašistické.

považovali za pokračování myšlenky široké protifašistické lidové fronty z doby bezprostředně před druhou světovou válkou. Proto také pouze strany sdružené v Národní frontě získaly právo na další samostatný politický život a podíl na správě státu. Uvedený princip byl stanoven pevně už při jednáních o sestavení první poválečné vlády v Moskvě ve dnech 22.–29. března 1945 a potom zakotven 5. dubna do košického vládního programu. Tímto způsobem se podařilo pod záminkou kolaborace eliminovat v českých zemích z politiky agrární stranu, nejsilnější politický subjekt první republiky.¹² Počet politických stran se tak v českých zemích scvrkl na čtyři (Komunistická strana Československa, Československá sociálnědemokratická strana dělnická, Československá strana národně socialistická a katolická Československá strana lidová) a na Slovensku na dvě (Komunistická strana Slovenska a Občanský blok, od léta 1945 označovaný jako Demokratická strana). Zde byla legitimita nového režimu odvozována primárně od Slovenského národního povstání (SNP, 29. srpna – 27. října 1944), jehož se obě dvě strany zúčastnily jako hlavní síly a politické složky povstalecké Slovenské národní rady (SNR). Z odkazu odboje, konkrétně pak z odkazu SNP, byl odvozován i slovenský požadavek pouhého volného federativního spojení českých zemí a Slovenska v obnovené republice.

V politickém smyslu tak byla třetí republika dobou omezené plurality, čímž se tato éra lišila od období po roce 1948. Strany sdružené v Národní frontě sice tvořily vládní koalici, avšak každá z nich fungovala samostatně na základě vlastního programu a nebyla tedy politicky přes existenci Národní fronty závislá na KSČ, jako tomu bylo po roce 1948. Tento systém „demokracie bez opozice“ se poprvé projevil už při sestavení prvního poválečného zákonodárského sboru – Prozatímního národního shromáždění (PNS). Tento dočasný parlament nebyl volen občany, nýbrž delegován stupňovitě národními výbory.¹³ Místní národní výbory volily na veřejných schůzích volitele (vždy jednoho na každých 200 a na Slovensku na každých 500 obyvatel), tyto volitelé v sídle okresu volili delegáty na zemské sjezdy a na těchto sjezdech byli zemskými delegáty voleni poslanci. Ve skutečnosti ale o volby v pravém slova smyslu nešlo: tři sta křesel PNS bylo totiž předem rozděleno podle politického klíče tak, že každá ze šesti stran Národní fronty získala čtyřicet poslanců a zbylých šedesát bylo rozděleno mezi tzv. profesní organizace. Slovensko bylo zastoupeno stovkou poslanců, které si mezi sebou rozdělily KSS a Demokratická strana. Veškeré hlasování tak bylo problematické, protože o obsazení PNS se ve skutečnosti rozhodlo jinde – ve stranických sekretariátech a na půdě Národní fronty, resp. České a Slovenské národní fronty.

¹² Agrární strana, oficiálním názvem Republikánská strana zemědělského a maloroľníckého ľudu, ovšem nadále fakticky existovala na Slovensku, protože jádro Občanského bloku tvořila právě někdejší slovenská větve agrárníků.

¹³ Vládní nařízení č. 48/1945 Sb. z 25. 8. 1945.